

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ОСВІТИ

УДК 94 (477) (082)

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСВІТА В УКРАЇНІ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ РАННЄІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)

Висвітлюється становище з розвитком освіти в підросійській Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., основні тенденції та особливості функціонування початкової та середньої школи в цей період.

Перехід від традиційного до модерного, індустріального суспільства передбачає набуття освітою масового характеру, суттєве зростання культурного рівня населення. Схожі тенденції в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. спостерігалися і в українських землях Російської імперії. Осмислення історичного досвіду в цій царині має безумовну актуальність, дозволяє глибше усвідомити своєрідність тогочасного становлення в Україні буржуазного суспільства. Згадана проблематика вже дістала певне висвітлення в українській історіографії. В цьому плані можна згадати праці В. Б. Молчанова, Ю. П. Присяжнюка, Ф. Г. Турченка та ін. [10; 13; 19]. Разом з тим питання особливостей тогочасного розвитку освіти, чинників, які визначали цей процес у Наддніпрянській Україні, ще не отримали всебічного аналізу. Спробуємо хоча б частково заповнити цю прогалину.

Індустріалізація, яка розпочалася в царській Росії наприкінці ХІХ ст., вимагала певного рівня освіченості, наявності значної кількості фахівців різних професій, підготовки технічних кадрів. Але в імперії питання культури та освіти населення було одним з найбільш болючих. «Головний недолік Росії... полягає у відсутності народної освіти, – в такій відсутності, яка не існує в жодній країні, яка має хоч якимось прагнення бути цивілізованою державою, – писав у своїх спо-

© О. Б. Шляхов, 2008

годах С. Ю. Вітте. – Ніде в цивілізованих країнах немає такої кількості неписьменних, як у нас в Росії» [1, с. 260].

Відзначене повною мірою стосувалося й українських земель імперії Романових. Напередодні буржуазних реформ 60-х рр. XIX ст. рівень народної освіти був вкрай низьким. Особливо це стосувалося селянства, яке складало левову частку від загальної кількості населення, приблизно 85 %. Хоча, згідно з законом 1842 р., уряд і визначив за мету створити в кожній сільській общині безкоштовну парафіяльну школу, однак на практиці обмежилися відкриттям лише одного навчального закладу на волость. Звичайно, ці поодинокі школи, де навчання вели місцеві священники, а курс підготовки тривав лише півроку, не могли докорінно виправити становище. Треба також враховувати, що в парафіяльних школах головною метою була не освіта, а релігійно-моральне виховання дітей.

Зазначимо, що через зайнятість у домашньому господарстві середня чисельність учнів сільських шкіл в XIX ст. рідко перевищувала 20–25 осіб [13, с. 38]. До того ж складні матеріальні умови життя не сприяли регулярним заняттям. У дні польових робіт уроки зазвичай відвідували всього декілька учнів. Невипадково, що з двох тисяч селянських дітей, які навчалися в 1860 р. у 64 початкових школах Чернігівської губернії, лише 407 змогли закінчити повний курс навчання [15, с. 29]. Зрештою кількість учнів сільських шкіл у той час не перевищувала чверті всіх дітей, які відвідували навчальні заклади. Однак все це особливо не бентежило самодержавство. Ще в 1824 р. міністр освіти Російської імперії О. Шишков зазначав: «Научати грамоти увесь народ принесло б більше шкоди, ніж користі» [16, с. 303].

Крім того, якщо зважити на те, що переважна більшість (88 %) селян України були власне українцями, здається цілком зрозумілим, чому в другій половині XIX ст. серед етнічних українців віком більше 10 років, за даними Ярослава Грицака, вміли читати лише 13 %. Зокрема, кількість відхідників з Правобережжя, що прибули в 1895 р. на роботу до Херсонської губернії і які були письменними, становила всього 11,5 % [8, с. 228]. Водночас загальний рівень грамотності серед росіян, мешканців українських губерній, був вдвічі, а серед євреїв – утричі вищий, аніж серед українців [2, с. 61]. Отже, на час скасування кріпацтва в підросійській Україні стан справ з освітою населення, особливо селянства, знаходився на вкрай незадовільному рівні. Переважна більшість парафіяльних шкіл існувала лише на папері, а ті, що такі діяли, звичайно не могли докорінно виправити становище в цій сфері.

Зміни в політичному і господарчому житті Російської імперії в по-реформені десятиліття зумовили покращання рівня освіти населення.

У цей час в містах з'являються класичні гімназії і прогімназії, реальні, комерційні та технічні училища, а також початкові народні училища. Згадаємо також, що в 1867 р. початкові сільські школи були передані в підпорядкування Міністерства народної освіти.

Суттєву роль у поліпшенні освітянської справи в Україні відіграли земські установи. В 1874 р. урядом було видано Положення про народну освіту, за яким органам місцевого самоврядування дозволялося відкривати та утримувати навчальні заклади. Останнім повною мірою і скористалися земства українських губерній. Вони не тільки поширювали мережу шкільних закладів, утримували їх своїм коштом, а й прагнули в цілому підвищити рівень шкільної справи. Як відзначав відомий український громадський діяч Василь Біднов, земство «заснувало початкові школи, підтримувало їх матеріально, для забезпечення їх кадрами вчителів відкривало учительські семінарії».

З 1877 до 1898 р. кількість земських шкіл на лівобережній Україні та на Півдні зростає з 1112 до 3179 (5, т. 4, с. 584). Зокрема, в Полтавській губернії наприкінці XIX ст. діяло 809 земських шкіл, в Чернігівській – 611, Харківській – 510, Катеринославській – 448, Херсонській – 410, Таврійській – 329 [16, с. 355–357]. Тут навчали арифметиці, читанню та писанню, давали елементарні знання з історії та природознавства. Зрештою початкову освіту в Україні наприкінці XIX ст. надавали сільські однокласні та двокласні училища Міністерства народної освіти з трирічним та п'ятирічним терміном навчання, котрі переважно фінансувалися земствами, сільськими громадами та приватними особами, а також міські трикласні училища з шестирічним курсом навчання (в 1912 р. були перетворені на чотирикласні вищі початкові училища).

У 1897 р. кількість початкових шкіл всіх видів в Україні становила 13570, збільшившись у порівнянні з дореформеним періодом майже в 10 разів. Зокрема, в Києві початкову освіту надавали 43 міських парафіяльних училища, 18 церковнопарафіяльних шкіл, 4 духовних училища, 41 приватне училище, 7 шкіл грамотності [6, с. 155]. Разом з тим міністр освіти граф Д. Толстой визнавав, що в імперії існує «невелика кількість шкіл і учнів відносно населення взагалі та дітей шкільного віку зокрема», що «занадто великий відсоток дітей залишають школу раніше закінчення курсу» [16, с. 351]. Крім того, і якість освіти в початкових народних школах знаходилася в цілому на достатньо низькому рівні. Зокрема, в офіційному звіті міністра освіти за 1872 р. Згадувалося, що «величезна кількість наших народних училищ повинна задовольнитися поки напівграмотними вчителями» [14, с. 315].

Подібне становище з розвитком елементарної освіти стає цілком зрозумілим, зважаючи на те, що наприкінці XIX ст. царська Росія ви-

трачала на початкову освіту в середньому лише по 31 коп. на одного мешканця. Тоді як в Іспанії ці витрати становили 62 коп., в Румунії – 80 коп., в Німеччині – 2 крб 45 коп., а в Сполучених Штатах – 4 крб 36 коп. [4, с. 89].

І на початку ХХ ст. розвитком шкільництва переважно продовжували опікуватися земські установи, які не шкодували коштів на народну освіту. Так, у 1910 р. у Полтавській губернії вже функціонувало 1137 земських шкіл, де навчалось приблизно 100 тис. Учнів, в Харківській – 1056 шкіл (100377 учнів), Чернігівській – 783 (75120), Херсонській – 729 (74623), Катеринославській – 727 (69505), Таврійській – 479 шкіл [16, с. 429, 430]. В цілому в Наддніпрянщині станом на 1914 р. діяло 7082 земських навчальних заклади.

Необхідно зазначити, що земські діячі неодноразово порушували перед владою питання щодо підвищення статусу земської школи. Так, полтавське земство, з ініціативи Михайла Туган-Барановського, в 1904 році висловилося за повну передачу керування народною освітою земствам. Наступного року з таким же почином виступило і Бердянське повітове земство. Проте подібні ініціативи викликали лише невдоволення влади. Не секрет, що царизм прагнув уберегти освітянську сферу від впливу ліберальних ідей, розсадниками яких вважалися саме земські установи. Зокрема, Микола II вказував міністру освіти на «небажаність надмірного захоплення земств діяльністю народної освіти» [16, с. 359]. Відповідно інспектори Міністерства освіти в губерніях часто відверто прагнули відтіснити земство від управління навчальними закладами.

У свою чергу самодержавство вважало за потрібне робити наголос на релігійному вихованні. Так, ще імператор Олександр III висловлювався за «розширення і тверде встановлення церковного виховання народу», вимагав, перш за все, «розвити мережу церковно-приходських училищ... , дати можливість священству... вчити грамоті та початковим шкільним знанням» [1, с. 259]. Обер-прокурор Св. Синоду К. П. Пободоносцев також зазначав, що «церковно-приходські школи, за самими умовами існуючого в них навчання та нагляду, являють собою більше гарантій для вірної та благонадійної в церковному та народному дусі освіти, ніж інші види народних шкіл» [14, с. 315]. Отже, не дивно, що, починаючи з 1884 р., коли влада зобов'язала в кожному приході створити церковно-приходську школу, починається відродження цих установ.

У цілому в 1911 р. Загальна кількість початкових освітніх закладів в Україні (як Міністерства освіти, так і відомства Св. Синоду) становила 18719 [5, т. 5. с. 434]. Навчалися там 1 млн 382 тис. Учнів. Зокрема,

в Київському шкільному окрузі, який охоплював 5 українських губерній, в цей час діяло 11118 початкових шкіл, де здобувало освіту 783265 учнів. В середньому початковою школою в українських губерніях на початку ХХ ст. було охоплено 30,1 % (в містах 46,4 %, на селі – 28,3 %) від загальної кількості дітей [10, с. 45].

Згадаємо також, що в царській Росії розроблявся план запровадження загальної початкової освіти. 30 грудня 1905 р. уряд заслухав доповідь міністра освіти, який пропонував «розробити проект законоположення з питання про запровадження в імперії загальної та обов'язкової освіти, маючи при цьому на увазі об'єднання початкових шкіл всіх відомств під одним спільним керівництвом та спостереженням Міністерства народної освіти» [17, с. 212].

Вищезгадані пропозиції Радою міністрів були схвалені, а в 1911 р. Державна дума затвердила законопроект, який передбачав протягом 10 років запровадити в імперії загальну початкову безкоштовну освіту. Зокрема, йшлося про те, щоб усі діти обох статей мали можливість пройти повний курс навчання «в правильно організованій школі», яка б забезпечувала 4-річний курс навчання, а число учнів на одного вчителя не перевищувало 50. В свою чергу земства та міста, які б вдалися до запровадження загального навчання, повинні були отримувати від скарбниці допомогу в розмірі 360 крб на одного вчителя [3, с. 230]. Проте Державна Рада імперії в 1912 р. не погодилася на прийняття згаданого закону. І хоча Дума четвертого скликання планувала знов повернутися до цього питання, Перша світова війна стала на заваді реалізації амбітних планів уряду.

Стосовно ж середньої освіти урядовці вважали за потрібне «триматися принципу широкої підтримки приватної та громадської ініціативи, так як уряд своїми коштами не може задовольнити все більш зростаючу потребу в середній освіті» [17, с. 211].

У той час у системі середньої освіти центральне місце належало класичним гімназіям, термін навчання в яких становив вісім років. Класичні гімназії давали достатньо ґрунтовну підготовку, і навчання саме в цих закладах відкривало надалі можливість вступу до університету. Водночас тут було і чимало недоліків. Зокрема, в класичних гімназіях у величезних обсягах викладалися стародавні мови – латина (49 годин на тиждень) та грецька (36 год.), було запроваджено вивчення церковно-слов'янської мови. З іншого боку, значно скорочено кількість годин на викладання історії та географії, фактично виключено з переліку предметів природознавство. Виховна система в цих закладах орієнтувалася на беззаперечне підкорення учнів. Для підтримання дисципліни вдавалися до достатньо жорстких заходів. Зокрема

у випадку провини гімназист міг бути покараним замкненням на добу в карцер, з утримуванням при цьому лише на хлібі та воді.

Реформи в цей час торкнулися і жіночої освіти. Спочатку були відкриті жіночі училища 1-го та 2-го розрядів, які за Статутом 1870 р. перетворені в жіночі гімназії Міністерства народної освіти. Курс, який викладався в цих освітніх закладах, наближався до програми навчання в чоловічих гімназіях. Зазначимо, що відкриття жіночих навчальних закладів у той час інколи навіть випереджало створення чоловічих гімназій. Так, у повітовому місті Переяслав до початку ХХ ст. єдиним середнім навчальним закладом була саме жіноча гімназія, яка налічувала 97 учениць [9, с. 278].

Загалом наприкінці ХІХ ст. в Україні діяло приблизно 150 чоловічих та жіночих гімназій. Формально вони були всестановими навчальними закладами. Однак переважно там вчилися діти панівних верств населення – дворян, чиновників, іменитих купців чи почесних громадян. Достатньо висока вартість навчання (на початку ХХ ст. вона дорівнювала від 50 до 100 крб на рік) робила гімназії майже недоступними для дітей селян та робітників. Разом з тим у відповідному приватному закладі вже треба було сплачувати 100–250 крб (з пансіоном – 350 крб).

Але, не дивлячись на збільшення кількості середніх навчальних закладів, вони не могли задовольнити всіх бажаючих отримати відповідну освіту. В Київському навчальному окрузі в 1876 р. одна гімназія припадала на 563 тис. чоловік, в Харківському – на 486,4 тис., в Одеському – на 205,8 тис. [5, т. 4 с. 586]. Так, у 1880 р. О. Ф. Кістяківський згадував, що «160 дівчаток – доньок жителів м. Києва не змогли поступити в гімназію за нестачею місць» [7, т. 2, с. 291].

З 1897 до 1911 р. кількість середніх навчальних установ (гімназій та прогімназій) зросла в Україні з 220 до 370. Так, у 1912 р. у Київському навчальному окрузі функціонувало 52 чоловічі гімназії та прогімназії, де навчалися 17666 учнів, та 95 жіночих – з 27082 ученицями [16, с. 440]. Разом з тим мережа середніх шкіл, як і раніше, була занадто малою в порівнянні з наявною кількістю дітей шкільного віку.

Так або інакше розвиток шкільної освіти позначився на рівні освіченості населення, сприяв його зростанню. За даними перепису 1897 р. кількість письменних у різних губерніях України складала приблизно 19 %. Зокрема, в Таврійській губернії їх було 27,9 %, в Херсонській – 25,9 %, Катеринославській – 21,5 %, Чернігівській – 18,4 %, Київській – 18,1 %, Волинській – 17,2 %, Полтавській – 16,9 %, Харківській – 16,8 % та Подільській – 15,5 % [14, с. 308, 309]. Найвищий рівень освіти в Україні спостерігався у великих містах, губернських

центрах. Так, у Києві письмених було тоді 55,4 % [6, с. 155], у Харкові – 52,5 %, в Одесі – 50,1 %, в Херсоні – 43 %. Разом з тим, як і раніше, найважче було здобути освіту на селі. У 80-ті рр. XIX ст. письменні селяни складали в Чернігівській губернії лише 5,3 %, в Херсонській – 6,2 % [5, т. 4, с. 584].

На початку XX ст. середній рівень письменності населення українських земель царської Росії відчутно підвищився. Так, у Полтавській губернії в 1910 р. грамотними були вже 23,7 % осіб, а кількість освічених мешканців Харківської губернії зросла до 25,1 %. У цілому ж в Україні рівень освіченості населення становив у цей час 25 %, а отже, він був нижчим середнього показника для Європейської частини імперії у 30 %. Врешті-решт, тільки дворянство та духовенство досягли тоді майже повної письменності.

Серед робітництва на початку XX ст. письменними були 50,8 %. У тому числі рівень грамотності серед пролетаріату Київської губернії складав 49,9 %, Волинської губернії – 44,8 %, Подільської – 40,3 % [10, с. 45]. Більше всього грамотних було серед металістів, найменше – серед гірничих робітників. Водночас сучасники звертали увагу на слабкий у цілому рівень культурності робітництва імперії. «Невігластво та неписьменність російського робітника становлять не менш сильний контраст з інтелігентністю робітника Заходу», – зазначав М. Туган-Барановський [18, с. 295].

Останнє багато в чому визначалося малими сумами, які самодержавство виділяло на освіту. І хоча кошторис Міністерства народної освіти поступово зростав (в 1913 р. він склав 142,7 млн крб, а в 1914 р. – вже 161,6 млн крб), цього явно не вистачало. «Наші витрати на народну освіту мізерні порівняно з тим, що витрачають культурні держави в Європі та Америці, – зазначали сучасники, – там затрати обчислюються інколи в 5-6 та навіть 10 карбованців на душу, а у нас... не перевищують 8-9 коп.» [11, с. 290]. Враховуючи це, стає цілком зрозумілим, чому кількість учнів на 100 чоловік населення в царській Росії (станом на 1904 рік) складала лише 3,7 особи, тоді як в Сполучених Штатах на 100 чоловік припадало 20,6 учня, в Швейцарії – 19,3, в Британії – 17,6 [12, с. 106].

Таким чином, в умовах прискореної індустріалізації рівень освіченості українців помітно зростає. Цьому, беззаперечно, сприяла реформа системи народної освіти, проведена в другій половині XIX ст. Відповідно в Україні збільшується кількість освітніх закладів різного ступеня, покращується рівень викладання в них. Однак цей процес, в умовах панування царського самодержавства, розвивався занадто повільно і не відповідав вимогам тогочасного суспільства, завданням його модернізації. Наявна кількість навчальних закладів не забезпечу-

вала вирішення завдань освіти всіх дітей шкільного віку. Викладання українською мовою як і раніше перебувало під суцільною забороною. Влада відверто побоювалась поширення освіти, вважаючи, що це перетворить багатьох селян та робітників на неспокійний соціальний елемент, посилить їх протестний потенціал.

Бібліографічні посилання

1. *Витте С. Ю.* Избранные воспоминания, 1849–1911 / С. Ю. Витте. – М., 1991.
2. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : [навч. посіб.] / Я. Й. Грицак. – К., 1996.
3. *Захарова І. В.* Підготовчі заходи земств по запровадженню системи загальної початкової освіти в Україні на початку XX ст. / І. В. Захарова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000. – С. 228–236.
4. *История России в XIX веке.* – СПб., [Б. г.], – Т. 6.
5. *История Украинской ССР* : В 10 т. / Гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К., 1983. – Т. 4; 1984. – Т. 5.
6. *Історія міст і сіл Української РСР* : В 26 т. – К., 1968.
7. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885) : У 2 т. / О. Ф. Кістяківський / Упоряд. В. С. Шандра та ін. – К., 1995. – Т. 2.
8. *Ковалевский М. М.* Экономический строй России / М. М. Ковалевский; пер. с франц. – СПб., 1900.
9. *Любченко В. Б.* Життя провінційного міста: повітовий Переяслав у XIX ст. / В. Б. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 268–284.
10. *Молчанов В. Б.* Культурно-освітні чинники добробуту міщан правобережної України на початку XX ст. / В. Б. Молчанов // Укр. істор. журн. – 1999. – № 5. – С. 44–49.
11. *Озеров И. Х.* Как расходуются в России народные деньги / И. Х. Озеров. – М., 1907.
12. *Озеров И. Х.* На новый путь: К экономическому освобождению России / И. Х. Озеров. – М., 1915.
13. *Присяжнюк Ю. П.* Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси, 2005.
14. *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): Статистические очерки / А. Г. Рашин; под ред. С. Г. Струмилина. – М., 1956.
15. *Реєнт О. П.* Україна соборна / О. П. Реєнт. – К., 2006.
16. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К., 2001.
17. *Совет министров Российской империи. 1905–1906 гг.: Док. и материалы* / Сост. С. С. Атапин, Б. Д. Гальперина. – Л., 1990.
18. *Туган-Барановский М. И.* Русская фабрика в прошлом и настоящем / М. И. Туган-Барановский. – М., 1922. – 428 с.
19. *Турченко Ф. Г.* Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : [істор. нариси] / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 12.09.2008 р.